

SZAVAKTÓL A NYELVIG / DES MOTS À LA LANGUE

BALOGH PÉTER

Francia szóalkotás: egy érdekes eset

Notre texte présente, très brièvement, l'histoire du choix d'un terme officiellement recommandé en 1987 par le *Commissariat général à la langue française* pour nommer les « malades du sida ». Pour les désigner, la langue avait déjà plusieurs « candidats potentiels », chacun avec une multitude d'arguments, parfois très complexes, pour ou contre son existence. Le choix a été fait, mais la recommandation officielle n'a toujours pas pris racine dans la langue couramment parlée...

Az alábbiakban Bárdosi Vilmost szeretném köszönten, aki fontos, meghatározónak nevezhető személyiség életpályám alakulásában, immáron húsz éve. Diákként nagy élvezettel jártam előadásaira, szemináriumaira, és nagyrészt neki köszönhető, hogy érdeklődésem már egyetemi tanulmányaim kezdetén a nyelvészet felé fordult. Hozzá kötődik az egyetemi karrierem egyik fontos, végső állomása is, a habilitáció, ahol az értékelő bizottság tagja volt pár esztendeje. Az alábbiakban, ezen alkalomnak is emléket állítva, a habilitációs előadás egy részét foglalom össze rövid tanulmány formájában.

A szavak megszületésének tanulmányozása számos érdekességet tárhat fel nem csupán a laikusok részére, hanem alkalmanként még a terminológiában jártas szakemberek, nyelvészek számára is. Egy-egy új szó megalkotásakor, a több létező, potenciális szóalak közül ugyanis számos kritérium alapján kell kiválasztani a „legjobbat”. A jelző természetesen idézőjelben szerepel, hiszen a szubjektivitás bizonyos mértékben gyakorlatilag elkerülhetetlen tényezője a hasonló döntéseknek. Ennek kiküszöbölésére többnyire bizottságok hozzák meg a döntést, ahol a szempontok ütköztetése hivatott kiküszöbölni a túlzott szubjektivitást.

A terminológia sokaknak elvont, a hétköznapi élettől kissé távol eső tudományterületnek tűnik. Valójában azonban gyakran kapcsolódik a hétköznapi élethez, mégpedig számos esetben igen meglepő módon. A kapcsolódási pontok szerteágazó mivoltára, komplex jellegére jó példa egy olyan francia szó keletkezésének megfigyelése, amely mindennapi életünkben rendszeresen feltűnhet: hogyan nevezzük az AIDS által megfertőzött betegeket?... Kontrasztív szempontból megjegyezhető, hogy a probléma a magyar nyelv számára szinte fel sem merül, mivel az igen produktív –s képzővel könnyen képezhetünk mellékneveket, amelyeket azután egyszerűen, egy névelő hozzáadásával főnévként használhatunk. Nem ez a helyzet a franciában, ahol számos szuffixum használatos melléknevek, illetve főnevek képzésére.

Lássuk tehát a szó létrejöttének körülményeit. Ezúttal még a szó hivatalossá válásának „születésnapját” is ismerjük: 1987 november 25-én a *Commissariat général à la langue française* szakértői összeültek, hogy egyezsége jussanak a legalkalmasabb kifejezés kiválasztásában. Az AIDS köztudottan angol eredetű mozaikszó, a rövidítés pontos tartalmát illetően két eredet is ismert: *Acquired Immune Deficiency Syndrome* vagy *Acquired Immunodeficiency Syndrome*. Francia megfelelője, a francia nyelv sajátosságai alapján, nevezetesen a melléknevek főnévhez képest elfoglalt helyzetét illetően: *Syndrome de l'immunodéficience acquise* vagy *Syndrome d'immunodéficience acquise* azaz rövidítve *SIDA*. Különbség a két nyelv között, hogy míg angol nyelvterületen nagybetűvel írva szerepel a kifejezés, a franciában a nagy-, illetve a kisbetűs helyesírás egyaránt megengedett (*SIDA*, illetve *sida*). Ez utóbbival kapcsolatban megjegyzendő, hogy a mozaikszavaknak a nyelvbe való beépülését, megszilárdulását a legjobban az a tény mutatja, hogy további képzőkkel újabb lexikai elemek alapjául szolgálnak. A nyelvben erre számos példa van, úgy a franciában (*onusien, smicard...*), mint a magyarban („enszes”, a magyar ENSZ rövidítésből, de angol mozaikszóhoz is tehető magyar képző, pl. IFOR, aminek alapján használatos az IFOR-os, kiejtve „ájforos”, vagy akár konkrétan a szóban forgó AIDS-es). Megjegyzendő, azonban, hogy a két utóbbi magyar nyelvű példában az eredeti angol mozaikszó az esetek túlnyomó többségében nagybetűvel és kötőjellel írva jelenik meg, elkülönülve így a

magyar képzőtől. A franciában ezzel szemben a képzővel egybeírva, „egységes” derivált szóalakokkal van dolgunk.

Mindaddig, amíg nem létezik „hivatalos” kifejezés, a nyelvhasználók által spontán létrehozott alakok egymás mellett léteznek, és általában ez a sokrétűség nem is megy az érthetőség rovására. A konkrét esetben már létező alakok száma sem volt csekély, hiszen maga a betegség már évek óta ismert volt, és a nyelv igényelt egy ilyen kifejezést. A lista a következő „jelölteket” tartalmazta: *sidaique*, *sidatique*, *sideux*, *sidérique*, *sidiste*, *sidien*, *sidisant* és végül a győztes, a *sidéen*.

Ez az eset azért is különösen érdekes, mivel a köznapi nyelv és az orvosi szaknyelv egyfajta „metszetét” kellett létrehozni, egy olyan kifejezést, amelyet mindkettő könnyen elfogad. Bonyolítja a dolgot, hogy az orvosi szaknyelv hagyományosan a köznapi nyelvtől többnyire teljesen idegen görög-latin eredetű szakkifejezéseket használ, így tehát olyan, viszonylag széles körben elterjedt képzőt kellett találni, amely az orvosi nyelvben is ismeretes, azaz léteznek már olyan szavak, amelyek mintájára „analógiás úton” létrehozható az új kifejezés.

Mindezek alapján, első ránézésre a legmegfelelőbb talán a *sidaique* lett volna, hiszen az *-ique* képzővel viszonylag hosszú lista készíthető mind az orvosi nyelvben, mind a köznyelvben használatos szavakkal (*anorexique*, *boulimique*, sőt, *merdique*...). Az ok, amely által ezt a változatot egyöntetűen elvetették a bizottság tagjai, egészen meglepő, mivel a korabeli francia belpolitikához köthető. Akkoriban ugyanis Jean-Marie Le Pen, a jobboldal egyik vezető politikusa konkrétan ezt a formát használta a zsidóságot jelölő *judaique*, illetve *hébraïque* szavak mintájára – ezáltal pedig a *sidaique* egy erős, olyannyira negatív jelentésárnyalatot kapott, hogy ez gyakorlatilag már önmagában „diszkvalifikálta”. Fontos megjegyezni azonban, hogy ez a kizárás „hivatalos” alakként érintette a szót, a köznyelvben még évekig használatos volt, így például a Petit Robert-ben a kilencvenes évek első felében még évekig megjelent alakváltozatként (igaz, nem önálló címszóként).

A formai hasonlóság olyannyira jelentős szereppel bír, hogy végül emiatt esett ki a legerősebb, talán a legelterjedtebbnek is tekinthető vetélytárs, a *sidatique* alak is. Pedig ez a forma is rendelkezik előzményekkel (pl. *traumatique*), és a köznyelvben olyannyira elterjedt volt, hogy hat évvel a

döntés után a Petit Robert-ben a végül elfogadott *sidéen* mellett megjegyzésként azt találjuk, hogy „recommandation officielle pour *sidatique*”...

Ez a kettős példa remekül mutatja a probléma komplex jellegét, a külső nyelvi tényezők alkalmankénti fontosságát, sőt, meghatározó jellegét, illetve a mindennapi nyelvhasználat, és a „hivatalos nyelvalkotás” egymástól független létezését, ahol a két fél szempontjai nem feltétlenül esnek egybe.

Egy másik jelölt egészen más okokból esett ki: itt egyértelműen belső nyelvi okokról beszélhetünk. A *sidérique* esetében a képzővel első ránézésre semmi gond nem lenne, hiszen ez ugyanaz az *-ique*, amelyről az előbb láttuk, hogy a szaknyelvben és a köznyelvben is széles körben elfogadott. A helyzet azonban az, hogy az *-érique* végződés (amely ugyan megjelenik az orvosi *ictérique*, *hystérique*, *colérique*-ben is, de a lista folytatható köznyelvi példákkal is, pl. *numérique*, *générique*, *chimérique*, *périphérique*, *ibérique*...) egy *-ér-* tagot is feltételez a szótőben, vagyis az *-r* valójában a(z esetenként passzív) tő utolsó hangja, az *-ique* előtt, ez pedig semmilyen módon nincs jelen a francia mozaikszóban, bármilyen jól hangzó legyen is a *sidérique*... Ez a változat tehát nyelvileg nem motivált.

Bár más aspektusból, de szintén nyelvi okokra vezethető vissza két másik lehetséges változat, a *sidiste* és a *sidisant* kiküszöbölése. Túlzottan hasonlítanak ugyanis bizonyos, a nyelvben már elterjedt szavakra, ami zavarólag hatna a beszélőkre. Az előbbi a *cibiste* 'rádióamatőr, cébés', utóbbi pedig a *sinisant* igenévre, a *siniser* 'elkínaiasít', meglehetősen speciális jelentéstartalommal bíró ige származékára. Maguk a képzők alapvetően egy doktrínához való kötődést jelölnek, egy tan híveit jellemzik velük: ismeretes pl. *fasciste* és *fascisant*, vagy éppen egy nyelv művelőit, szakértőit, pl. *helléniste* vagy *hellénisant*, *italianiste* és *italianisant*, *angliciste* és *anglicisant* stb. További ellenérv, hogy az orvosi nyelvben nagyon kevés kifejezésben jelennek meg, gyakorlatilag csak a *rhumatisant* az egyetlen, széles körben elterjedt előfordulása a kettő közül az egyik végződésnek.

A *sideux* alakváltozat igen érdekes problémát vet fel. Első ránézésre azt gondolhatnánk, hogy ez igazán jó forma lenne, hiszen az *-eux*, *euse* szuffixum kifejezetten gyakori az orvosi szaknyelvben egyes, különböző súlyosságú betegségekben szenvedő személyek jelölésére: *lèpre* – *lépreux* 'lepra-leprás', *cancer* – *cancéreux* 'rák-rákos' *goutte* – *goutteux* 'köszvény-köszvényes' vagy

akár *varice* – *variqueux* ‘visszeres’ és sorolhatnánk tovább. Az akadály ismét nyelvi természetű, amellyel tulajdonképpen már találkoztunk: maga a mozaikszó nem alkalmas a képző felvételére, mivel így az utolsó elemét el kellene hagynunk (cf. *sidérique*): az *-eux, euse* végződés ugyanis magánhangzóval kezdődik, és ebben a helyzetben két magánhangzó találkozásra nincs példa. Ilyenkor a nyelv egy másik képzőt használ. A fentebb példaként idézett *onusien* esetében szintén nem létezik pl. a manapság igen termékeny *-iste* képzővel létrehozott alak (**oniste*), pontosan ugyanezen okból kifolyólag: a nyelv számára idegen hangkörnyezetet teremt, ráadásul számos más, azonos jelentésű, kedvezőbb hangalakot biztosító képzőt ismer a nyelv. Egy négybetűs szó esetében az egyik elem törlése akár az érthetőségnek is a rovására mehet, mivel túlzottan lerövidíti a szótövet. Általában véve nyelvileg problémásnak tekinthető minden olyan eset, amikor a kapcsolat nem lesz első látásra nyilvánvaló két összetartozó elem között: alapvetően a nyelv számára az érthetőség, jól átláthatóság elsődleges feltétel. Itt az egyetlen kivételt a rendhagyó alakok jelentik (pl. *mauvais, mal*, illetve *pire* vagy *bon, bien, mieux* stb.), ezek száma viszont igen csekély, többnyire gyakran használatosak, ám egy idő után még ezek esetében is megfigyelhető a szabályos alakká válásra utaló tendencia, amint az a mai franciában is tapasztalható: jó példa erre a *le plus mieux* alak terjedése, amely mára már egyértelműen nem pusztán gyermeknyelvi hibának tekinthető. További ellenérv, ezúttal a nyelv, pontosabban a jelentésmező szempontjából, hogy ez a képző számos esetben egyértelműen negatív, vagy legalábbis kevésbé „szalonképes” jelentéstartalommal bíró szótövhöz járul: *morveux, merdeux, urineux*... Márpedig amennyiben a tökéletes alakot keressük, akkor ezeket az érveket mindenképpen számításba kell venni.

A választás végezetül a *sidéen* alakra esett. Mindazonáltal azonnal szembeötlő, hogy az előző alakváltozat esetében az egyik kritika az volt, hogy eltűnik az utolsó elem az eredeti mozaikszóból – és ez bizony itt sincs másként. Hogyan lehetséges ez? Amit egyszer elvetnek, másszor nem jelent akadályt? Hát hol itt a következetesség?!... Ezen, viszonylag ritkán használt képző tipikus használata földrajzi eredetet jelöl: *achéen, égéen, européen, vendééen*, de írók, költők nevével kombinálva is gyakran feltűnik: *mallarméen, rilkéen* stb. Alkalmanként előfordul egyéb szavakban (pl. a választékos stílusértékű

céruleén 'égszínkék'), illetve néhány orvosi kifejezésben, betegségben szenvedő személyekre vonatkoztatva is, mint pl. *paludéen* 'maláriás'. A legfontosabb azonban az, hogy s példák között ezúttal akadnak olyanok is, amelyek esetében a tő *-a*-ra végződik, de ez az *-a* eltűnik: *Ghana* – *ghanéen*, *Panama* – *panaméen*... Márpedig ez a tény úgymond „legitimálja” a többeli változást, mivel nem előzmény nélküli, ismeretlen és szokatlan új nyelvi jelenségről van szó.

A végső választás tehát a *sidéen* alakra esett, ezzel ez a változat lett a „hivatalos”. A teljesség kedvéért azonban mindenképpen megjegyzendő, hogy a hivatalos ajánlás ellenére a beszélők túlnyomó többsége főnévként továbbra is inkább inkább a „malade du sida” szerkezetet használja. Melléknévként (azaz állítmánykiegészítőként) valamivel gyakrabban találkozunk vele, de ennek ellenére megállapítható, hogy a szakértőkből álló bizottság jól megindokolt, mérlegelt választása ellenére a *sidéen* még bő két évtized elteltével sem vált igazán elterjedtté a köznyelvben.

Bibliográfia

BÁRDOSI, Vilmos, SZABÓ, Dávid, 2007, *Francia-magyar kéziszótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

BRUNET, Sylvie, 1996, *Les mots de la fin du siècle*, Paris, Belin, „Collection le français retrouvé”.

Le Petit Robert 1. Dictionnaire de la langue française, Paris, Dictionnaires le Robert (plusieurs éditions).

Webográfia

www.medicopedia.net

BALOGH PÉTER

Université de la Sorbonne Nouvelle – Paris 3

E-mail: peter.balogh@orange.fr